

Porodica u kontekstu savremenih društvenih promjena

Abstract

In this paper examines the family as a social group in the context of contemporary social changes and relationships – its transformations along with the changes taking place in society, what changes are taking place in the family, its place and importance in contemporary society. In order to shed light on the problem of the transformation of the family, it is necessary to review various aspects of family change, internal processes and dynamics of these changes, to capture the reality of family. When considering the relationship between society and the family, it is evident that the changes in contemporary society influenced changes in the family, its structure, functions, dynamics, relationships, and that they are result of transformation of value-normative framework in the individualized society, economic and demographic changes.

Keywords: *Contemporary society, transformation of family, social changes, economic changes, demographic changes.*

Apstrakt

U ovome radu porodica se proučava kao društvena grupa u kontekstu savremenih društvenih kretanja i odnosa - njeni dalekosežni preobražaji zajedno sa promjenama koje se odvijaju u društvu; kakve se promjene odigravaju u porodici; njeno mjesto i značaj u savremenom društvu. Kako bi se rasvijetlio problem transformacije porodice, neophodno je da se sagledaju različiti aspekti porodične promjene, unutrašnji procesi i dinamika te promjene, da se uhvati porodična stvarnost, te u vezi sa tim iznesu teorijska objašnjenja povezanosti društvenih promjena sa promjenama u porodici i dà cjelovit pogled na transformaciju porodice, s ciljem razumijevanja trenutka u kome se nalazi sama porodica. Kada se razmatra odnos društva i porodice, može se uočiti da su promjene u savremenom društvu uticale na promjene u porodici, u njenoj strukturi, u funkcijama, u dinamici, u odnosima, i da su one rezultat transformacije vrijednosno-normativnog okvira u individualizovanom društvu, ekonomskih i demografskih promjena.

Ključne riječi: *Savremeno društvo, transformacija porodice, društvene promjene, ekonomske promjene, demografske promjene.*

¹ Doktor socioloških nauka, asistent na Univerzitetu u Banjoj Luci. E-mail: draganavilic@teol.net

Uvod

Proučavanje procesa i trendova promjena u porodici u kontekstu značajnih i dubokih društvenih promjena jeste jedna od složenih tema za proučavanje - ovdje se mora imati u vidu složena dinamika globalnog društva, promjene koje su rezultat te dinamike, kao i preplitanje u porodici istorijske promjene, unutargrupne promjene i svih onih promjena koje nastaju u životnom toku članova porodice.² Savremeno, postmoderno, globalno društvo obilježava velika brzina promjena, nestajanje mnogih orijentira koji su oblikovali živote ljudi, važnost i poželjnost individualnog izbora i postignuća, povećanje neizvjesnosti i nesigurnosti, ubrzanje životnih tokova i sl. Ovo se odražava na život pojedinaca i porodica – ne postoje jasne granice između kuće i radnog mesta, privatnog i javnog života, za uređenje zajedničkog života ne postoje „naslijeđena“ uputstva - ustaljene porodične norme i vrijednosti, već se moraju neprestano ulagati naponi kako bi se razvile različite strategije za uspješno funkcionisanje i uređenje životnog prostora. Sa jedne strane, brzina promjena u društvu ne dozvoljava pojedincima ni porodicama stvaranje nikakvih dugoročnih strategija, ali, sa druge strane, ovo društvo jeste otvoreno za sve vrste opcija i aktivnosti. U težnji za ostvarenjem istinskog ispunjenja, pojedinci se lakše opredjeljuju da okončaju zajednicu koja ne ispunjava njihova očekivanja i pokušavaju naći drugo rješenje ka ostvarenju tog cilja, što u prošlosti nije bilo lako ostvariti (stigma koja je pratila razvod, jak uticaj religijskih uvjerenja u vezi sa brakom i porodicom, postojanje zajedničkih vrijednosti u društvu koje su stabilizovale brak, međusobna ekonomska zavisnost partnera i sl.).³ U kontekstu ovih promjena u društvu odvija se i postmoderno (pre)oblikovanje porodice – nju karakteriše nestalnost, dinamičnost, „labavost veza i opozivost obaveza“⁴, unutar nje ne postoji čvrsta integracija niti hijerarhija odosa, porodica se otvorila prema društvenom

² Tomanović, S., *Promene u porodicama*, u: Milić, A., Tomanović, S., *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 152.

³ U postmodernom društvu došlo je do približavanja uloga muškaraca i žena u pogledu obrazovanja, zaposlenja, ekonomske samostalnosti, karijere i porodice, što je uslovalo i drugačije gledanje na brak, odnosno drugačiju predstavu o braku i prihvatanje drugačijih vrijednosti od onih koje su imale prethodne generacije, promjenu stavova ljudi u vezi sa brakom, seksualnim ponašanjem, rodnim podjelama i sl. Kod mladih, naročito žena, postoji želja za samostalnošću i samoispunjenjem, kako kroz posao tako i kroz različite aranžmane porodičnih i bračnih oblika, ali i veća spremnost na promjene i eksperimentisanje sa različitim životnim praksama u vezi sa zajedničkim životom nego kod prethodnih generacija. Sloboda žena da rade, da ostvare kontrolu nad rađanjem, sloboda biranja sopstvenog načina života i kod muškaraca i žena, jesu novine koje nisu bile dostupne prethodnim generacijama, a koje u savremenom društvu mladima daju prilike za drugačije izbore.

⁴ Bauman, Z., *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009, str. 13.

svijetu (prema društvenim institucijama, prima vrijednosti iz različitih izvora), njena egzistencija potpuno je otvorena prema svim sistemima društva, ona je postala krajnje razlabavljena forma. Fluidnost životnih tokova, nepostojanost društvenih okvira, izraženost procesa individualizacije imaju za rezultat iščezavanje bračnih odnosa, zamjenu braka nestabilnom zajednicom – kohabitacijom, u brak se ulazi dosta kasno, djeca se rađaju u kasnijoj životnoj dobi, ili se partneri u legalnim bračnim zajednicama odriču roditeljstva, javljaju se istopolne kohabitacije, slabi solidarnost s precima i sl.⁵ Slabljenje nuklearnog oblika porodice i sve učestalija pojava različitih partnerskih i porodičnih oblika jesu globalni trend. Oblik moderne porodice prestaje da bude jedini obavezni i dominirajući oblik zajedničkog života pojedinaca u razvijenim (i manje razvijenim) društvima u savremenom svijetu - promjene u porodičnim formama i životnim stilovima stanovništva nisu u isto vrijeme započele u svim društvima u svijetu, ali su sigurno, u većoj ili manjoj mjeri, prisutne u svim društvima.⁶

Teorijski okvir za razmatranje problema transformacije porodice u savremenom društvu može se graditi na analizi sledećih pitanja: razvojne promjene porodice, transformacija funkcija moderne porodice, promjene u strukturi ove porodice i odnosa među njenim članovima, tranzicija braka i modela roditeljstva, uticaj društvenih, ekonomskih i demografskih činioca na transformaciju porodice i razmatranje perspektive za budući razvoj porodice, kako bi se moglo ukazati na promjene u braku i roditeljstvu, koje pod uticajem pomenutih činioaca utiču na mijenjanje funkcija porodice, njenu strukturu i sl. Iako govorimo o globalnom trendu promjena u osnovnim aspektim porodičnog života, naš fokus posmatranja i dokazivanja ograničava se na posmatranje evropsko-američkog društvenog i porodičnog sklopa, gdje su ove promjene najvidljivije.

Elementi transformacije nuklearne porodice

Kada govorimo o transformaciji porodice u savremenom društvu, mislimo na dubinsku i sveobuhvatnu promjenu koja u korjenu preoblikuje suštinske komponente koje su definisale porodicu od pojave modernog građanskog dru-

⁵ Na okruglom stolu *Porodica u Republici Srpskoj danas – stanje i perspektive* u organizaciji Ministarstva za porodicu, omladinu i sport u Vladi Republike Srpske, održanom 20.11.2009. godine u Banjoj Luci, prof. dr Anđelka Milić, profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, izlagala je referat *Porodica u savremenom društvu*, gdje je ukazala na karakteristike savremenog društva i transformaciju moderne, nuklearne porodice u savremenom, post-modernom društvu, kao i na periode u kojima je ova porodica doživjela ozbiljne potrese.

⁶ Milić, A., *Sociologija porodice - Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.

štva.⁷ Pojam i praksa porodice jesu moderna dostignuća - porodica je proizvod modernog, građanskog društva - simbol, realnost i temelj njegove postojanosti, obrazac porodičnog života u kome je sastav porodice sveden na neophodni biološki minimum reprodukcije - roditelje i njihovu djecu (*nuklearna porodica*).⁸ Period od 16. do 18. vijeka jeste period u kome se dešava konsolidacija ovog porodičnog obrasca, krajem 19. vijeka njegov procvat, da bi sredinom 20. vijeka ovaj porodični obrazac doživio univerzalizaciju i širenje na sva društva i kulture u svijetu. Moderna porodica kao stub građanskog društva za koji su se vezivali pojedinci i njihova egzistencija, podnosila je sve potrebe pojedinca u njihovom životnom ostvarenju, i u kulturnom smislu bila je nosilac socijalizacije, sistema vrijednosti, normi. Ova porodica doživljava ozbiljne potrese u Evropi na početku I svjetskog rata, a u Sjedinjenim Američkim Državama tridesetih godina prošlog vijeka kada je ekonomska propast u državi uništila njenu ekonomsku egzistenciju. Poslije ovih prvih udara, proces se zaustavio, transformacija porodice odvijala se lagano zahvaljujući razvoju države blagostanja, koja je ublažavala

⁷ „Porodicu čine dva elementa koji variraju u istorijski promenljivim srazmerama: (1) zajednički život i rad pod istim krovom grupe ljudi i (2) srodnička povezanost između njih. Svoju punoću ovaj spoj doživljava tek u modernoj epohi, od kada možemo da govorimo o pravom značenju pojma porodica.“ *Porodica*, Anđelka Milić, *Sociološki rečnik*, priredili A. Mimica i M. Bogdanović, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 414. Moderna porodica predstavlja nešto posve novo u odnosu na sve prethodne oblike zajedničkog života pojedinaca međusobno srodnički povezanih u evropskim društvima - u njoj interes pojedinca postaje važniji od interesa grupe, ima manji broj članova i društvenih funkcija, proizvodne aktivnosti članova izmještaju se izvan porodice. Ona je primarna društvena grupa koja nastaje na osnovu priznate veze supružnika i njihove djece (rođene ili usvojene), a koja je samostalna i odvojena od srodničkih grupa kojima pripadaju supružnici. Samostalna bračna dijadu predstavlja osnov moderne porodice. Ovdje je izvršena fuzija porodice od krvno-srodničke grupe i domaćinstva kao stambene i potrošačke jedinice, a predstavlja rezultat postepene istorijske redukcije i skupljanja srodničkih odnosa na nukleus neophodan za biološku reprodukciju (bračni par i njihova djeca), karakterističnih za modernu industrijsku epohu i gradski način života. Socijalizacija djece i emotivno psihološka podrška i razmjena među supružnicima i njihovim potomstvom postaje osnovnom funkcijom ove porodice. Bobić, M., *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 215/216.

⁸ Nuklearna porodica (konjugalna porodica) jeste naziv za porodicu koju čine par odraslih koji žive u jednom domaćinstvu sa svojom ili usvojenom djecom. Od E. Dirckema potiče izraz konjugalna ili bračna porodica, kojim je ovaj sociolog htio da ukaže na bračnu dijadu kao oslonac moderne porodice koja predstavlja svršetak srodničkog „skupljanja“ (sužavanja), odnosno razvoja porodičnih oblika. Čvršće porodično „zajedništvo“ (zajedničko privajanje, rad, potrošnja, nasljeđivanje) nastaje izlaskom širih i užih grupa srodnika iz porodične grupe. Izrazom nuklearna porodica T. Parsons je nastojao da istakne bitne osobine savremene američke porodice – samostalnog „izolovanog“ porodičnog atoma u odnosu na sve druge srodničke linije, kao i njegovu funkcionalnu efikasnost (ovo je uslov za ostvarenje socijalne i prostorne pokretljivosti u modernom društvu, a samim tim održanja industrijskog sistema. *Nuklearna porodica*, A. Milić, *Sociološki rečnik*, priredili A. Mimica i M. Bogdanović, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 417.

udare sa kojima se porodica suočavala. Do pune transformacije ove porodične forme dolazi osamdesetih godina 20. vijeka.⁹

Jačanje sekularizma, sve intenzivnije ispoljavanje individualizma, nadiruća potrošačko – hedonistička životna filozofija, odbacivanje solidarnosti, postepeno razgrađivanje patrijarhalnog autoriteta u porodici, prihvatanje vrijednosti o ravnopravnosti polova, razdvajanje seksualnosti od reprodukcije i ostvarivanjem kontrole nad reproduktivnim procesima, ukidanje dvostrukog standarda seksualnog ponašanja za muškarce i žene, izlazak žene u javnu sferu, pojava novih reproduktivnih tehnologija, suočavanje sa novim rizicima, globalizacija, informatizacija društva i sl. od 60-tih godina 20. vijeka u razvijenim društvima imali su za rezultat pad univerzalnosti braka, koji se najprije registrovao preko skoka divorcijaliteta, zatim pada prvog nupcijaliteta, porasta izvanbračnih unija – različitih tipova i starosnih modela, što je posljedično izazvalo pad fertiliteta ispod nivoa neophodnog za prostu reprodukciju stanovništva. Epicentar potresa lociran je unutar same bračne dijade, dakle, u samom središtu porodice.¹⁰ Dok je bračni par u tradicionalnoj porodici predstavljao samo jedan dio porodičnog sistema, u savremenom društvu, sa opadanjem ekonomske uloge porodice i utemeljivanjem bračne veze na ljubavi i seksualnoj privlačnosti, par je dospio u središte porodičnog života, on predstavlja suštinu porodice.¹¹ Suštinu partnerskog odnosa čini afektivna povezanost partnera (ljubav, zadovoljstvo) – u ovaj odnos se ulaže srazmjerno zadovoljstvu koje se dobija - zato se partnerstva, pa i brak, lako raspadaju, ali i ponovo uspostavljaju. Dakle, težište porodice se pomjera sa roditeljstva na partnerstvo. Ovim se u savremenom društvu mijenja sadržaj braka i porodice. Brak je oslobođen svoje „instrumentalne reproduktivne seksualnosti“.¹² Odnos para (manje ili više trajni odnosi partnera) postaje pri-

⁹ Izlaganje prof. dr A. Milić na okruglom stolu *Porodica u Republici Srpskoj danas – stanje i perspektive* u organizaciji Ministarstva za porodicu, omladinu i sport u Vladi Republike Srpske, održanom 20.11.2009. godine u Banjoj Luci. I feministkinja C. Calhoun je ukazala na razdoblja u kojima se konvencionalni način života, heteroseksualna porodica, našao u krizi. U razdoblju od 80-tih godina XIX vijeka do 20-tih godina XX vijeka prvi put je poljuljan konvencionalni porodični život zahvaljujući aktivnosti prvih feministkinja koje su se zalagale za poboljšanje pravnog statusa žene, a ekonomska kriza u periodu između 1930. do 1950. godine bila je glavni izvor krize u heteroseksualnim porodicama, kao i Drugi svjetski rat (gubitak zaposlenja, smanjenje stope sklapanja brakova, povećanje stope razvoda i sl.). U 80-tim i 90-tim godinama postoje brojni činioci koji doprinose neprestanom slabljenju heteroseksualnog porodičnog života (porast stope razvoda, porast domaćinstava sa jednim roditeljem i sl.). Calhoun, C.: *Family outlaws: rethinking the connections between feminism, lesbianism and the family*, in: Nelson, H. L. (ed.): *Feminism and Families*, Routledge, New York, 1997.

¹⁰ Bobić, M., *Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima*, Stanovništvo, 1 – 4, 2003, str. 68.

¹¹ Gidens, E., *Odbegli svet – Kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005, str. 83/84.

¹² Giddens, A., *In defence of Sociology*, Polity Press, Cambridge, p. 241.

maran, u odnosu na djecu i rodbinu, i njemu se svi drugi odnosi prilagođavaju (prema djeci, rodbini i sl.). Korjenite promjene u seksualnom i reproduktivnom ponašanju individua raskinule su hiljadugodišnju, religijsku i socijalnim normama utvrđenu uslovljenost polne aktivnosti i braka. Od ovog perioda intimni odnosi postaju nešto što se samo po sebi ne podrazumijeva, nego ljudi u odnosima postaju djelatni subjekti.¹³ Dakle, sve ove promjene (društvene, ekonomske, demografske) uslovile su tzv. deinstitutionalizaciju braka, slabljenje nuklearne porodice, te pojavu *novih partnerskih i porodičnih oblika* koji vremenom dobijaju legitimno priznanje. Kao uzroke dekompozicije braka u savremenom društvu A. Milić izdvaja: seksualnu revoluciju iz 60-tih godina 20. vijeka, emancipaciju žena i proces individualizacije.¹⁴ Deinstitutionalizacija braka uzrokovala je povećan broj razvedenih, raširenost kohabitacije, sve veći broj obnovljenih porodica, jednoroditeljskih domaćinstava, domaćinstava homoseksualnih partnera sa djecom, domaćinstava u kojima živi jedna osoba.¹⁵

Parsonsova idealna predstava nuklearne porodice – vjenčani par (majka domaćica i zaposleni otac) i njihova djeca, prerasla je u mit, koja nema puno zajedničkog sa načinima i oblicima savremenog privatnog života. Savremena realnost oslikava prisustvo raznovrsnih porodičnih oblika, čiji je opstanak očigledan (evropski prosjek porodica koje su u odnosu na svoj sastav nuklearne kreće se oko 25%).¹⁶ Ukorjenjene zdravorazumske predstave o porodici ili, bolje rečeno, o tome kako bi trebali da budu uređeni odnosi u njoj, nisu u skladu sa „stvarnošću“ porodičnog života, tj. kako ljudi zaista organizuju svoje partnerske i porodične odnose. Od sredine prošlog vijeka u zapadnoj kulturi je ukorjenjena ideja o nuklearnoj porodici kao socijalnoj normi organizacije porodičnog života, tako da su svi drugi oblici i načini porodičnog života definisani u odnosu na nju. „Ideja o nuklearnoj porodici kao dominantnoj formi porodičnog života bila je široko prihvaćena, zato se sve druge forme doživljavaju kao ‘neobične’, ‘odbijajuće’ ili čak ‘patološke’. Predstave o nuklearnoj porodici su tako jako ukorenjene u moralnim, medijskim i političkim ‘porodičnim diskursima’ da s lakoćom uzurpiraju moć rasuđivanja o tome šta je normalna porodica, šta je prihvatljiva, i šta potpuno neprihvatljiva.“¹⁷ Međutim, različiti aranžmani partnerskih i porodičnih odnosa potkopali su konceptualnu i empirijsku dominaciju modela

¹³ „Emocionalna komunikacija postala je centralna, ne samo za odnose u seksualnoj ljubavi, već i za odnos prijateljstva i interakcije između roditelja i dece.“ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 186.

¹⁴ Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.

¹⁵ Puljiz, V. i dr., *Socijalna politika*, MFIZ, Zagreb, 2005, str. 323/328.

¹⁶ Rener, T., *Neke teškoće pri definisanju pojma porodice*, u: Milić, A., Tomanović, S., *Porodice u Srbiji u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 37.

¹⁷ *Isto*, str. 36.

nuklearne porodice, ali nisu doveli i do nestanka porodice kao društvene grupe. Porodica prerasta u socijalni prostor pregovaranja i nagodbe u vezi sa svim pitanjima zajedničkog života, bez ideje trajnog obavezivanja i solidarnosti, a najvažnija promjena do koje je došlo u savremenoj konceptualizaciji porodice jeste „u subjektivnom pripisivanju važnosti intimnim odnosima, a ne u ‘objektivnim’ formalnim (porodičnim) ili krvnim vezama.“¹⁸ Ipak, treba naglasiti da, bez obzira na porodične oblike u kojima se uspostavlja, temeljnu „porodičnu vezu“ čini dijadni odnos između djeteta i roditelja - temeljne jedinice koje ostaju ili prelaze u bilo koji drugi porodični oblik su roditelj(i) i dijete. U skladu sa ovim shvatanjem, briga za dijete jeste jedini konstitutivni element definicije porodice, i koji, istovremeno, razlikuje porodice od drugih aranžmana zajedničkog života u kojima roditeljski odnos nije nužan ni konstitutivan – partnerske veze, bračne veze, domaćinstva i srodstvo.¹⁹

Emotivni odnos koji se uspostavlja između roditelja i djece u porodici ima veliku važnost za pojedince. Odnos između roditelja i djeteta (djece) jeste jedna složena (bio)-psihološka i socio-kulturna veza koja nastaje, koja se održava i koja prelazi u različite forme porodica (i domaćinstava). Ovaj odnos, dakle, ne počiva nužno na biološkim osnovama - s transformacijom braka, s povećanjem razvoda, s pojavom različitih partnerskih i porodičnih aranžmana, s razvojem novih reproduktivnih tehnologija, s usvajanjem djece i sl. dolazi do pojave različitih oblika ispoljavanja odnosa između roditelja i djeteta (djece) – domaćinstva sa jednim roditeljem, binuklearne porodice (pomajke i poočimi), dijeljeno roditeljstvo, usvojenje, hraniteljstvo, surogat majke, domaćinstva homoseksualaca sa djecom i sl. Novu dimenziju raznolikosti porodičnih odnosa daju nove reproduktivne tehnologije - narušavaju viziju porodice koju sačinjava heteroseksualni par i njihova djeca, slabe kulturološko poimanje bračnog para kao prirodne reproduktivne cjeline i uvode u proces reprodukcije pojedince izvan porodice.²⁰ Razvojem modernih reproduktivnih tehnologija 80-tih godina prošlog vijeka povećala se nesigurnost u određivanju prirode veze po porijeklu²¹ - stvaraju se različiti skupovi rodbinskih odnosa s obzirom da nove reproduktivne tehnologije omogućuju da jedna žena rađa dijete od genetskog materijala druge žene, a to ne isključuje i bliske srodnike.²² Ove tehnologije otklanjaju biološka ograničenja

¹⁸ Isto, str. 37.

¹⁹ Isto, str. 32/33.

²⁰ Calhoun, C., *Family outlaws: rethinking the connections between feminism, lesbianism and the family*, in: Nelson, H. L. (ed.), *Feminism and Families*, Routledge, New York, 1997, p. 142/143.

²¹ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 51.

²² Surogat-majčinstvo podrazumijeva da žena nosi fetus nastao iz jajne ćelije druge žene. Devedesetih godina prošlog vijeka u SAD-u je zabilježen slučaj da je žena rodila vlastitu unučad, preuzimajući ulogu surogat-majke, s obzirom da njena kćerka nije mogla da rodi. Postavlja se pitanje u kakvim su rodbinskim odnosima ova žena i djeca?

formiranja i širenja porodice i stvaranja različitih porodičnih formi (dostupne su heteroseksualnim parovima, lezbejkama i ženama koje nisu udate).²³ Ipak, neki sociolozi izražavaju strahovanje u vezi sa pretvaranjem funkcije rađanja u puku tehnologiju, a naročito njenim drugim dijelom – odgajanjem potomstva.²⁴ Na drugoj strani, kvalitet roditeljstva se naglašava kao presudan za dobrobit djece i njihovu prilagođenost u kasnijoj životnoj dobi, a ne biološka veza između roditelja i djeteta (djece), kao ni seksualna orijentacija roditelja.²⁵

Nastanku „transnacionalnih porodica“ doprinosi globalizacija, koja podrazumijeva globalni „transfer“, „distribuciju“ emocija, globalizaciju roditeljstva, naročito materinstva („uvoz“ majčinske brige u razvijenim zemljama) koji dolazi do izražaja u globalizaciji lanaca brige (lične veze među ljudima širom svijeta zasnovane na plaćenju i/ili neplaćenju brizi). Roditelji u razvijenim zemljama zbog poslovnih obaveza moraju da angažuju osobe van porodice koje će da brinu za njihovu djecu (i stare i bolesne roditelje), jer sve manje mogu da se u vezi sa ovim oslone na srodnike (danas veliki broj baka i drugih rođaka u razvijenom svijetu obavlja plaćeni rad). Žene iz Trećeg svijeta „privremeno“ napuštaju svoje porodice i migriraju u razvijene zemlje da obavljaju poslove dadilje. Novac koji zarade brinući se za djecu iz porodica u razvijenom svijetu, šalju svojim porodicama, a njihovu djecu čuvaju srodnici, ili su i same primorane da angažuju, plaćaju dadilje da čuvaju njihovu djecu. Na ovaj način se razvijaju „globalni“ lanci brige u kojima su obično spojena tri skupa osoba zaduženih za brigu – osoba koja brine o migrantkinjinoj djeci, druga koja brine o djeci žene koja brine o migrantkinjinoj djeci, dok treća - majka-migrantkinja, brine o djeci zaposlenih u Prvom svijetu. Ove radnice-migrantkinje ostaju emotivno vezane za domove i ljude koje su napustile pet ili više godina, iako su kućama odlazile samo njihove plate. Bez obzira na fizičku razdvojenost članova, ove porodice se nisu raspale, već su postale transnacionalne porodice, za njih obaveze nisu prestale, već su se uvećale. Majke-dadilje se u isto vrijeme navikavaju na kulturu podijeljenog materinstva sa rođacima i prijateljima kod kuće, ali i smatraju da biti dobra majka znači provoditi vrijeme sa svojom djecom. Naravno, ovdje se može postaviti i pitanje u vezi sa pozicijom djeteta čiji roditelji plaćaju dadilju iz Trećeg svijeta da se brine o njemu, ali i pozicije majke koja unajmljuje dadilju da se brine o njenom djetetu. Da li „plaćena“ briga i emocije zaista mogu nadomjestiti brigu i emocije djetetove majke, da li je u lancu emocija dijete – dadilja (djelimično)

²³ Donošenjem amandmana na zakon o vještačkoj oplodnji od strane španske vlade dana, 07.11.2006. godine, ne-biološka majka se priznaje za majku djeteta koje je rođeno u lezbejskom braku. *Lesbians podrán ser madres de los hijos „in vitro“ de sus parejas*, Yahoo, 07/11/2006, <http://es.news.yahoo.com/07112006/185/lesbians-podran-madres-hijos-in-vitro-parejas.html>

²⁴ Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 51.

²⁵ Mršević, Z., *Istopolne zajednice i deca*, Stanovništvo, broj 1, 2009, str. 33, pdf.

isključena majka djeteta? Svijetove učesnika u ovom lancu brige globalizacija je, očigledno, razdvojila. Ispostavlja se da su u savremenom svijetu osim nejednake raspodjele novca, u njemu neravnomjerno raspoređeni briga i ljubav.²⁶ Nastanak transnacionalnih porodica moguće je sagledati i na primjeru parova koji imaju svoje biološke potomke, ali usvajaju djecu iz različitih dijelova svijeta.²⁷

S porastom broja razvoda stvaraju se kompleksne mreže porodičnih odnosa - raspad braka, samim tim, ne znači propadanje porodice, već drugačiji način realizacije roditeljstva, gdje veze sa djecom ne prestaju i gdje se stvara novi kvalitet odnosa između roditelja i djece. Razvodom braka djeca obično ostaju da žive sa jednim roditeljem, dok drugi roditelj živi odvojeno od njih. Na taj način, djeca dobijaju dva referentna doma ali, odnosi i veze (emocionalne, psihološke, ekonomske, socijalne, srodničke i sl.) roditelja i djece ne prestaju razvodom braka partnera, niti obaveze roditelja prema djeci, oni i dalje čine jedan porodični sistem (a dva domaćinstva). Dakle, poslije razvoda, ako su partneri imali zajedničko dijete (djecu), porodični sistem nije nestao, on se i dalje održava između roditelja i djece, bez obzira što dijete ne živi sa oba roditelja. Ako roditelji (jedan ili oba) ponovo stupe u brak ili u kohabitaciju dolazi do *umnožavanja* broja roditelja, članova porodice (maćeha, očuh, *polu* i *lažna* braća i sestre, šest baka i šest djedova, i sl.).²⁸ Ove ponovo uspostavljene porodice čine bračni par (od kojih je bar jedan već imao bračno ili vanbračno iskustvo), njihova djeca iz prethodnih brakova (odnosa), kao i djeca rođena u novom braku. Ovo su i višeroditeljske porodice jer u „novijim spojevima društvene uloge povezane sa roditeljskim položajem iznenada se dele na više osoba. Dete više nema samo jednog već dva oca, biološkog i majčinog partnera, koji može (a ne mora) biti i njegov društveni otac.“²⁹ Tipovi rodbinskih odnosa koje razvijaju ove porodice potpuno su novi u savremenim društvima, kao što su nove teškoće koje nastaju stupanjem u novi brak poslije razvoda, jer to zahtijeva posebne načine prilagođavanja s obzirom na raznovrsnost veza i odnosa. U ovim porodicama postoji jedna nova dinamika odnosa koja proizilazi iz niza različitih rodbinskih veza koje se uspostavljaju u njima (rekombinuju). Priroda veza u ovim porodicama je drugačija, nego u porodicama iz prethodnih decenija - one su podložne većem pregovaranju nego što je to bio slučaj prije kada su se odnosi među srodnicima

²⁶ Hohšild, E. R., *Globalni lanci brige i emotivni višak vrednosti*, u: Haton, V., Gidens, E. (prij.): *Na ivici – živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd, 2003, pp. 170/192.

²⁷ Bračni par A. Džoli i B. Pit imaju svoje troje djece Šajlo, Vivijen i Noks, ali i troje usvojeno djece - Medoksa iz Kambodže, Zaharu iz Etiopije i Paksa iz Vijetnama. Madona, iako ima svoje dvoje djece - Lurds i Roko, usvojila je Dejvida i Mersi iz afričke države Malavi.

²⁸ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 201.

²⁹ *Isto*, str. 202.

„često uzimali zdravo za gotovo na temelju povjerenja; sada se za povjerenje mora pregovarati i pogađati [...]“³⁰

Sve češća pojava u savremenom društvu jeste da se djeca odgajaju u netradicionalnim domaćinstvima - u kojima nisu prisutna oba roditelja ili su oni istog pola. Djeca u domaćinstvima homoseksualnih partnera rođena su iz prethodnih heteroseksualnih veza partnera, ili su usvojena (u zemljama gdje je to dozvoljeno) ili su rođena uz pomoć savremenih reproduktivnih tehnologija. Ova domaćinstva su slična porodičnim domaćinstvima u kojima djeca žive sa jednim biološkim roditeljem i sa drugim koji nije biološki roditelj, ali preuzima ulogu roditelja djeteta (očuh, maćeha). S obzirom da je emocionalna komunikacija primarna u odnosima između roditelja i djece u savremenom društvu, kao i vođenje računa o unapređivanju interesa i razvitku djece, seksualna orijentacija osoba ne bi trebala biti presudna u realizaciji roditeljske uloge – mnoga istraživanja pokazuju, da je za dječiji razvitak osnovni preduslov bliska veza koju oni ostvaruju sa roditeljima, njega i podrška koje od njih dobijaju, život bez stresa.³¹

S obzirom na sve turbulencije koje se dešavaju u braku i porodici, nije rijeđak slučaj da interes djeteta ostane zanemaren (djeca u porodici postaju žrtve nasilja, vaspitno zapuštena i sl.). Iz tog razloga neophodno je da se definiše kategorija odgovornog roditeljstva - ostvarenje roditeljske uloge ne podrazumjeva samo biološku reprodukciju ili koegzistenciju sa djetetom, nego spremnost i sposobnost osobe da u ulozi roditelja obezbijedi uslove za kvalitetno odrastanje djeteta i da vodi računa o unapređenju njegovog interesa.

Kako bi se mogle sagledati promjene u porodičnom životu u savremenosti, neophodno je da se distanciramo od ideološki i politički „nametnutih“ predstava o porodici, te da oprezno pristupimo postavljanju i razmatranju pitanja u vezi sa „krizom“ porodice, njenim „nestajanjem“, osnovom porodičnog života i sl.

Promjene u savremenom porodičnom životu

U samostalnoj bračnoj dijadi - društveno legitimisanom seksualnom odnosu partnera čiji je osnovni cilj rađanje djece - a koja je predstavljala osnov moderne porodice, od 60-tih godina 20. vijeka desile su se i dešavaju značajne promjene

³⁰ Giddens, A., *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Stanford University Press, Stanford, 1992, pp. 96.

³¹ Naravno, ovo ne isključuje probleme sa kojima se djeca u ovakvim porodicama mogu da suočavaju. Prije svega, u određenim fazama svoga odrastanja nailaze na teškoću prihvatanja činjenice da njihov biološki roditelj ima partnera istog pola, a mogu se suočiti sa problemom «preobilja informacija o jednom polu, a nedostatak o drugom. Mršević, Z.: *Istopolne zajednice i deca*, Stanovništvo, broj 1, godina 2009, str. 33 / 34, pdf.

- brak više ne predstavlja jedinu osnovu partnerstva. Povećanje razvoda brakova i broja vanbračnih zajednica (zakonski normiranih i sankcionisanih) dovodi u pitanje model po kome je brak bio jedini način da se zasnjuje porodica. Takođe, dio redefinicije bračnih veza jeste i pad stope fertiliteta.³² U obrascu građanskog braka došlo je do još nekih značajnih izmjena koje se manifestuju u smanjenju sklopljenih brakova, odlaganju stupanja u prvi brak za kasniju životnu dob i prihvatanju nekih alternativnih formi partnerskih zajednica (na primjer, kohabitacija i Living apart together forme³³), kao i povećanju celibata.³⁴ Ovo su složeni procesi kojima se mijenja sadržaj braka i porodice - težište porodice pomjera se sa roditeljstva na partnerstvo, tendencija ka partnerstvu postaje osnovni okvir porodičnog života, dolazi do pomjeranja od braka kao institucije ka krhkom, stalno preispitujućem čistom partnerskom odnosu³⁵, koji se zasniva na afektivnoj povezanosti partnera (ljubavi, zadovoljstvu) i koji je oslobođen instrumentalne prokreativne uloge (od pomenutog perioda seksualnost se ne dovodi u isključivu vezu sa prokreacijom, pa brak više ne predstavlja jedini, isključivi i društveno poželjni okvir biološke reprodukcije i legitimacije polnih odnosa) - seksualna i natalitetna dekompozicija braka.³⁶ Partnerstva se lako raskidaju zato što njihovu suštinu čini labava osnova (afektivna povezanost partnera – moderna suština braka koja u krajnjoj liniji vodi njegovom odumiranju).³⁷ Ovo je prouzrokovalo burnu transformaciju porodice koja se ispoljava u diverzifikaciji životnih stilova - pluralizam partnerskih i porodičnih oblika. Sve ove promjene dešavaju se, dakle, u središtu porodice, tj. u bračnoj dijadi. Od tri bitna sastavna elementa tradicionalnog braka: prokreacije, kohabitacije i legitimacije, u partnerskoj uniji (pravno sankcionisanoj ili vanbračnoj zajednici) više se ne podrazumijeva nužno prisustvo svih ovih elementa. Brak je oslobođen instrumentalne seksualnosti - ne sklapa se isključivo radi djece, pa prokreacija nije prisutna u brakovima bez djece, u homoseksualnim partnerstvima, i sl. Sve više ljudi u razvijenijim zemljama opredjeljuju se za partnerski odnos bez formalno pravnog priznanja - izvanbračno partnerstvo, a što se tiče djece koja se rode iz ovakvog odnosa, u potpunosti su izjednačena u pogledu prava sa djecom koja su rođena u braku. U

³² Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 145.

³³ Polpopularni životni stil (ne)zajedničkog života parova u postindustrijskom društvu, koji zbog poslovnih ili nekih drugih obaveza dosta vremena provode odvojeno. Više vidjeti u: Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 115.

³⁴ Avramov, D., *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*, Naučna knjiga, Beograd, 1993, str. 105.

³⁵ Gidens, E., *Odbegli svet – Kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005, str. 86/87.

³⁶ Milić, A., *Sociologija porodice - Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 122/128.

³⁷ *Isto*, str. 124.

LAT formama nije prisutna ni kohabitacija (parovi koji ne žive zajedno – mlađalačko zabavljanje, parovi koji ne rade u istom gradu, zemlji i sl.).

U vezi sa promjenama u braku, jesu i promjene koje nastaju u roditeljstvu - roditeljskim ulogama, a sa kojim je ovaj pojam bio tradicionalno povezan. Vidjeli smo da se od 60-tih godina prošlog vijeka težište porodice pomjera od roditeljstva ka partnerstvu, dolazi do izražaja pluralitet porodičnih oblika i s njim povezanih ispoljavanja roditeljstva (jednoroditeljstvo, socijalno roditeljstvo, homoroditeljstvo i sl.). *Tranzicija od tradicionalnog ka modernom i post-modernom modelu roditeljstva* ostvarena je usljed razdvajanja roditeljstva od braka, čime se mijenja suština roditeljstva u savremenom društvu.³⁸ Sve više se pravi otklon od tradicionalnog shvatanja i postupanja po kome se brak sklapao zbog djece, za čiju uspješnost su djeca bila neophodna i radi kojih se češće ostajalo u braku. Izmijenjena društvena stvarnost utiče da se pojam roditeljstva i njegov sadržaj moraju rekonstruisati. Za razliku od roditeljstva u modernoj porodici, u savremenoj porodici zasnovanoj na partnerskom zajedništvu, jedan od vidova samorealizacije pojedinaca postaje roditeljstvo. Početkom 21. vijeka koncept roditeljstva doživio je svoj puni razvoj, njime se postuliraju simetrični položaji i partnerski odnosi članova porodice - postaje primjetna ravnoteža u roditeljskim ulogama, gdje očeva uloga dolazi više do izražaja usljed uspostavljanja duhovne i fizičke bliskosti između oca i djece. Emocionalna komunikacija u odnosima između roditelja i djece ima važnu ulogu, kao i u svim drugim odnosima.³⁹ Kako porodični odnosi postaju sve više izraz izbora, tako i u roditeljstvu pojam izbora zauzima središnje mjesto (parovi sami odlučuju u kom trenutku je najpogodnije da postanu roditelji, kao i o broju djece koju žele da imaju). Promjene koje nastaju u bračnim i porodičnim odnosima dovode do stvaranja različitih, novih oblika veza koje se uspostavljaju porijeklom, u kojima izbor, takođe, ima značajno mjesto. Na ovo su značajnog uticaja imali transformacija braka, povećanje razvoda, rekompozicije porodica, medicinski potpomognuto začeće, usvajanje djece i sl.⁴⁰ U savremenom društvu izraženi su nepovoljni uslovi za realizaciju roditeljske uloge (nesigurno okruženje, dominacija sekundarnih agenasa socijalizacije, siromaštvo i sl.), čime se narušavaju odnosi između roditelja i djece (porast autonomije djece u odnosu na roditelje, slabljenje autoriteta roditelja i sl.).⁴¹ Ovo je rezultiralo razvijanjem jedne strategije i obrasca uniformnog ponašanja kod roditelja i djece (mladih): kod roditelja odlaganje rađanja djece i smanji-

³⁸ Blagojević, M., *Roditeljstvo i fertilitet - Srbija devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1997, str. 46.

³⁹ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 186.

⁴⁰ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 207.

⁴¹ Tomanović, S., Petrović, M., *Rizici i bezbednost u susjedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja*, u: Tomanović, S. (ur.), *Društvo u previranju*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

vanje broja djece, kod mladih odlaganje stupanja u brak i napuštanja porodice porijekla.⁴² Ipak, manji broj djece u savremenoj porodici ne znači smanjenje troškova u vezi sa njihovim podizanjem, njegovom, socijalizacijom i sl., jer povećanje standarda u vezi sa ovim podrazumijeva i zahtijeva od roditelja veliko ulaganje i trošenje resursa (vrijeme, energija, znanje, sposobnosti, emocije i zdravlje).⁴³

Promjene u porodici ogledaju se u promjenama njenih *funkcija*, u njenoj *strukturi* i u *odnosima* između članova porodice. U odnosu na tradicionalne porodične forme, moderna porodica se u suštini distingvira kroz univerzalizaciju bračne institucije, koja s jedne strane supružnike intimno vezuje i sjedinjuje, a s druge strane ih uspostavlja kao slobodne, samostalne ali odgovorne nosioce porodične dobrobiti. Sa porodičnog stanovišta, supružnici se prije svega potvrđuju kroz svoje roditeljske funkcije koje su jasno polno-rodno segregirane, a društveno kroz odgovornost za stabilnost porodične grupe, u čemu dominira autoritet muškog hranioca porodice. Ove bitne strukturalne odrednice utiču na definisanje, odnosno sužavanje nekada brojnih funkcija tradicionalne porodice. Ovo sužavanje može se analizirati kroz četiri osnovne funkcije (biološka, ekonomska, zaštitna i funkcija socijalizacije), pri čemu na važnosti dobija socijalizacijska funkcija koja mlade treba da pripremi za prihvatanje i zauzimanje uloga u društvenom sistemu.⁴⁴ U savremenom društvu dešavaju se brojne promjene koje su uticale na porodicu - na promjenu uslova života najvećeg broja porodica, kvalitet njihovog života, sadržaje porodičnih funkcija i mogućnost njihovog izvršavanja (od bio-reproduktivne i psiho-socijalne do socijalizatorske i ekonomske).⁴⁵ No to nikako ne znači da porodica i dalje ne predstavlja primarno mjesto gdje nastaju i gdje se razvijaju funkcije koje biološku jedinku transformišu u društveno biće, ona nastavlja da ispunjava osnovne zadatke kroz domaćinstvo korezidencije (socijalizacija djece, biranje stambenog prostora, zarađivanje plate, obezbjeđivanje svakodnevnog opstanka kroz poslove koji se iznova ponavljaju i sl.).⁴⁶ U savremenom društvu seksualno ponašanje odraslih doživjelo je svoje

⁴² Milić, A., *Osvrt na rezultate anketnih istraživanja porodica i domaćinstava u Institutu za sociološka istraživanja u poslednjih 20 godina*, u: Milić, A., Tomanović, S., *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 20.

⁴³ Blagojević, M., *Roditeljstvo i fertilitet - Srbija devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1997, str. 64.

⁴⁴ Sa nastankom modernog društva mijenjaju se osnove na kojima se zasniva porodica - karakter ekonomskih funkcija (proizvodna funkcija izmješta se iz porodičnog domaćinstva u preduzeća i fabrike), stavljanje težišta na psihosocijalne funkcije porodice, te redukcija porodičnih funkcija i njihovo prenošenje (u cjelini ili pojedinih segmenata) na specijalizovane društvene ustanove. Matović, N., *Saradnja srednje škole i porodice*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1994, str. 15.

⁴⁵ Vuković, D., *Socijalna sigurnost i socijalna prava*, Beograd, 2005, str. 336.

⁴⁶ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 279.

korjenite promjene – odnosi između supružnika ne svode se na zadovoljavanje polnog nagona i prokreativnu funkciju, jer između supružnika u porodici postoji i afektivna povezanost koja bi trebala da čini suštinu svih njihovih odnosa. Zahvaljujući ostvarenom napretku u oblasti medicine, razvoju sofisticiranih načina kontrole začeća i raznih tehnika medicinski potpomognute reprodukcije, u proces reprodukcije uvode se i pojedinci izvan porodice čime se sklapaju novi sklopovi rodbinskih odnosa. Porast nezaposlenosti, stagnacija u mehanizmima socijalne sigurnosti, niski prihodi, ekonomska kriza i drugi uslovi kojima se obezbjeđuje određeni kvalitet života utiču na ekonomsku funkciju porodičnog domaćinstva. Ipak, u savremenim uslovima uloga domaćinstva preživljava, samo se domaćinstva multiplikuju u bezbroj manjih jedinica.⁴⁷ Neki oblici zaštite koje porodica pruža svojim članovima kao što su angažman roditelja u vezi sa podizanjem, njegovanjem i čuvanjem deteta, porodična solidarnost i podrška, pomaganje, ekonomska zaštita (viši standardi u brizi za djecu i u njihovoj zaštiti)⁴⁸ - izdržavanje djece, naslijeđivanje imovine i sl. postoje i dalje bez obzira na sve promjene koje se dešavaju u porodici i u savremenom društvu. U globalnom društvu, kao što smo vidjeli, uspostavljaju se globalni „plaćeni“ lanci brige. Iako je funkcija vaspitanja djece u savremenom društvu u značajnoj mjeri prenesena na određene nadležne institucije (vrtić, škola, mediji i sl.), ne može se reći da porodica i dalje nema značajnu ulogu u ovome pogledu. Međutim, smanjenjem uticaja tradicije i uspostavljenih vrijednosti u uslovima globalizacije („društveni kodovi“ u značajnoj mjeri izgubili su snagu), pomjeranjem ka novom individualizmu, stupanjem lokalnih zajednica u interakciju sa novim globalnim poretkom⁴⁹, u većini društava, naročito Zapadnih, roditelji su prepušteni individualnom snalaženju u pogledu formiranja obrasca socijalizacije djeteta (nema jasno definisanog *kolektivnog* obrasca socijalizacije djeteta). U savremenoj porodici, zbog čestog odsustva roditelja i njihove prezauzetosti, djeca su izložena uticajima profitnog interesa masovne kulture, pa se kod njih ispoljavaju različiti oblici rizičnog ponašanja (zloupotreba psihoaktivnih supstanci, porast nasilja među djecom i mladim, i sl.).

⁴⁷ Binuklearne porodice koje nastaju poslije razvoda partnera ako u njima ima zajedničke djece podrazumijevaju dva domaćinstva – domaćinstvo roditelja kod kojeg dijete živi i domaćinstvo roditelja kod kojeg dijete ne živi. Razvod osim prekida bračne veze odražava se na život pojedinaca i na ekonomskom planu. Domaćinstva sa jednim roditeljem u prosjeku spadaju među najsiromašnije grupe u savremenom društvu, suočavaju se sa ekonomskom nesigurnošću, pa se pojava novog siromaštva često dovodi u vezu s njima. Ponovno stupanje u partnerske odnose poslije razvoda braka ili smrti partnera može se objasniti i ekonomskim razlozima u smislu da partnerima u društvu rizika i u uslovima krize države blagostanja pruža više sigurnosti objedinjavanje dva prihoda.

⁴⁸ Gidens, E., *Odbegli svet – Kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005, str. 85.

⁴⁹ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 67.

Promjene u strukturi moderne porodice ogledaju se u smanjenju broja njenih članova - ona je dvogeneracijska porodica koju čine roditelji i njihova djeca (nuklearna porodica) i u kojoj se rađa manje djece. Dugo vremena se smatralo da je jedini legitimni oblik porodice nuklearna porodica. Varijacije koje su postojale u porodičnim oblicima potpuno su zanemarivane. Brojni podaci ukazuju da takva slika porodice nije odražavala realnu stvarnost.⁵⁰ Sintetičnijim sagledavanjem posljedica svih posmatranih pojedinačnih promjena i njihovih činioca, jasno se može uočiti da su novi oblici i strukture zajedničkog života, u stvari najizrazitiji pokazatelj ovih transformacionih procesa u savremenim porodicama. Nove raznolike strukture porodičnih odnosa jesu jedinstvena posljedica deinstitutionalizacije braka u savremenom društvu, a što je, i teorijski i empirijski, srž transformacionih kretanja. Pređeni istorijski put moderne porodice, na čijem početku je zapravo bila konstitucija porodice, odvijao se preko pravno garantovane slobode pojedinaca da stvara porodicu po vlastitom nahođenju i uz saglasnost supružnika, da bi onda put postmoderne transformacije bio određen upravo procesom dekonstrukcije braka, tj. njegove deinstitutionalizacije. Rezultat ovoga jeste pojava kohabitacije, ponovnih brakova, brakova bez djece, homoseksualnih partnerstava i porodice, ali i nove strukture porodica kao što su obnovljene porodice, jednoroditeljska matrifokalana domaćinstva, novi oblici domaćinstava homoseksualnih partnera(ki) i domaćinstva samaca. Slabljenje nuklearne porodice i sve veća raznolikost partnerskih i porodičnih oblika jeste globalni trend. Širi se lepeza porodičnih tipova koji postaju prihvatljivi, a njihovo postojanje dobija i legitimno priznanje.⁵¹ Pojava različitih oblika zajedničkog življenja mora se posmatrati u kontekstu savremenih odnosa među polovima, različitim generacijama i nove reorganizacije društvenog svijeta. Sve veća raznolikost porodičnih oblika oslikava jednu novu stvarnost samostalnih izbora i sve veće tolerancije, pa ni porodica više ne mora biti nužno nuklearna porodica.

Promjena u odnosima u modernoj porodici može se sagledati, prije svega, kroz promjenu mjesta pojedinca u njoj. Pod uticajem društvenih, ekonomskih i kulturnih činioca šezdesetih godina 20. vijeka započeo je revolucionarni tok porodične promjene, a koji je stavio u središte pojedinca čija glavna strategija postaje kako da promjeni porodicu kao bi ona mogla da udovolji njegovim

⁵⁰ Ovdje ćemo navesti primjer Velike Britanije: udio porodičnih domaćinstava koje su sačinjavali bračni par sa djecom neprestano se smanjivao. Početkom šezdesetih godina prošlog vijeka broj ovih porodica iznosio je 38 procenata, a krajem devedesetih godina 23 procenta. Udio samačkih domaćinstava u istom periodu porastao je sa 11 na 28 procenata, a procenat domaćinstava sa jednim roditeljem povećao se za više od tri puta (sa 3 na 10 procenata). Izvor: *Social Trends*, HMSO, London, 1999, p. 42. u: Haralambos, M., Holborn, M., *Sociologija – Teme i perspektive*, I dio, Golden marketing, Zagreb, 2002, str. 538.

⁵¹ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 186.

potrebama i alternativnim vrijednosnim izborima.⁵² Ovakvo pozicioniranje pojedinca u porodici utiče na odnose unutar nje. Promjene u ulogama muškarca i žene, u njihovim međusobnim odnosima, oslobađanje od tradicijom im dodijeljenih uloga, naročito oslobađanje žene, bitno se odražava na porodične odnose. Postajemo svjedoci kretanja ka novom individualizmu u kome ljudi moraju da budu aktivni učesnici u izgradnji vlastitih života i definisanju vlastitog identiteta. Pod uticajem globalnih društvenih procesa naš svakodnevni život pretrpio značajne izmjene. Smanjuje se uticaj tradicije i uspostavljenih vrijednosti što u značajnom mjeri utiče na sve aspekte čovjekovog života, naročito one u vezi sa porodičnim odnosima. Pojedinci u savremenom dobu, oslobođeni pritiska tradicije, imaju više mogućnosti da samostalno oblikuju svoj život, da žive na otvoreniji i refleksivniji način nego što je to bio slučaj kod prethodnih generacija kojima su tradicija i određeni faktori (društvena klasa, rod, etnička i/ili religijska pripadnost i sl.) usmjeravali aktivnosti i način života.⁵³ U savremenom društvu dolazi do razlaganja integriteta porodice, a uloge njenih članova sve više se pomjeraju iz porodice na područja javnog života. Porodica nema više karakter odnosa koji je zaštićen od svijeta, u kojem se međusobna solidarnost i lojalnost članova uspostavlja kroz saznavanje specifičnog identiteta porodice kao grupe, ali i svog ličnog identiteta koji se u njoj stvara i koji se zahvaljujući njoj dobija.⁵⁴ U savremenom društvu postoje nove vrijednosne orijentacije. Pedesetih godina prošlog vijeka ciljevi kojima su ljudi težili bili su u vezi sa *srećnim* porodičnim životom (novi auto, dobro obrazovanje za djecu, povećanje svog životnog standarda i sl.). Danas su ciljevi ljudi usmjereni na samoostvarenje, razvoj ličnih osobina, traganje za vlastitim identitetom i sl.⁵⁵

Determinante porodične transformacije

Društvene promjene u savremenosti su svakako jedan od glavnih faktora, uzroka, transformacije porodica. Ovdje se misli, prije svega, na dejstvo niza međusobno povezanih činioaca koji stvaraju okvir za porodičnu promjenu ili djeluju kao akteri porodične promjene - seksualna revolucija, borba za ženska prava i feministički pokret(i), tehnološke promjene na planu ljudske reprodukcije, informatizacija društva, uticaj globalizacije na privatni život, „novi“ individualizam, te legalizacija istopolnih brakova. Ovi činioци imaju različito polje djelovanja i

⁵² Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 316.

⁵³ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 66/67.

⁵⁴ Milić, A., *Klase i porodica – Sociološki presek stanja i perspektive razvoja savremene porodice*, Radnička štampa, Beograd, 1978, str. 114.

⁵⁵ Bek, U., *Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika*, u: Haton, V., Gidens, E. (prir.), *Na ivici – živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd, 2003, str. 217.

različitu mjeru zahvata u porodični život i njegovu organizaciju, ali svi predstavljaju veoma važne izazove za porodični život u savremenosti. Proces društvenih promjena koji je započeo 60-tih godina 20. vijeka, brzo je i na duge staze mnogo toga promijenio – razbijen je nekada jedinstven životni kontekst, društvene institucije doživjele su svoje korjenite promjene (brak, porodica, nacija i sl.), što dovodi do redefinisanja različitih aspekata našeg života – ličnih i intimnih (porodica, seksualnost, lični identitet i sl.), odnosa koje uspostavljamo sa drugim, načina na koji razmišljamo o sebi samima, naš odnos prema radu i sl. Smanjuje se uticaj tradicije, uspostavljenih pravila i vrijednosti, kao i faktora koji su nekada imali značajan uticaj na tok čovjekovog života (društvena klasa, rod, etnička i religiozna pripadnost i sl.), lokalne zajednice stupile su u interakciju sa novim globalnim poretkom, a pojedinci moraju biti aktivni u definisanju sopstvenog identiteta i u izgradnji vlastitog života⁵⁶, ljudsko tijelo je oslobođeno reproduktivne seksualnosti, a novi odnosi koji se uspostavljaju dobijaju „društvenu legitimnost“ a da ipak nisu ukalupljeni brakom, porodicom i sl.⁵⁷ Rezultat ovih promjena jeste strukturalni zaokret ka novim oblicima zajedničkog življenja.

Trendovi promjena u ekonomiji - preobražaji tržišta radne snage, razvoj sektora uslužnih djelatnosti, koji su u neposrednoj vezi sa stvaranjem mogućnosti za obrazovanjem žena, njihovim zapošljavanjem, sticanje ekonomske samostalnosti žena, imali su uticaja na preoblikovanje, prije svega, unutrašnjih odnosa u porodici, na promjene u braku i porodici – promjenu odnosa moći, smanjenje bračnog fertiliteta, povećanje razvoda, te promjenu od jednoobraznih (nuklearnih) porodičnih sistema i domaćinstava ka raznovrsnim oblicima, ali i neke od osnovnih trendova i indikatora demografskih promjena u porodici i društvu koji se ispoljavaju u sve izrazitijem starenju stanovništva, sve nižim stopama nataliteta, smanjenju stope nupcijaliteta, povećanju stope razvoda i sl. Kada je riječ o uticaju ekonomskih promjena na transformaciju porodice, osim uključivanje žena u plaćeni rad kroz zapošljavanje, mora se imati u vidu nova podjela rada i moći u domaćinstvu kao posljedica prethodnog⁵⁸, ali i uticaj tehnoloških promjena i (ne)zaposlenost žena.⁵⁹ Važan korak ka transformaciji porodice jeste plaćeni rad žena u proizvodnji i uslugama, na šta ukazuje snažan porast zapo-

⁵⁶ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 66/67.

⁵⁷ Giddens, A., *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in modern Societies*, Stanford University Press, Stanford, 1992, pp. 27.

⁵⁸ Delphy, C., Leonard, D., *Familial exploitation, A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Polity Press, Cambridge, 1992.

⁵⁹ U savremenom društvu promjene u sferi ekonomije rezultirale su otvaranjem novih radnih mjesta, novog tržišta fleksibilnog rada, obavljanjem poslova s pola radnog vremena, koji se obavljaju kod kuće, rad vikendom, praznikom, ali i eksploatacijom ženskih resursa. „To se dobro uklapa u ženski životni scenario, odnosno njihovo duplo opterećenje (u porodici i domaćinstvu i na tržištu rada), a u uslovima još uvek nedovoljne participacije muškaraca u privatnom domenu.“ Bobić, M., *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2007, str. 195.

slenosti žena u Evropskoj Uniji, i to sve više obrazovanih žena.⁶⁰ Ovo znači novi kvalitet porodice i odnosa u njoj, jer je to porodica sa dva a ne sa jednim hraniocem. Dalje, ovo ima uticaja na promjenu rodni odnosa u domaćinstvu, kroz manje segregiranu podjelu rada u porodici i kroz smanjivanje muževljeve dominacije u porodičnim odnosima. Ali, ulaženje žena u javnu sferu kroz zapošljavanje ima i svoju tamniju stranu: sve veći broj žena sa kvalifikacijama i bez njih ne mogu da se zaposle, a to žele ili očekuju, odnosno sve veći broj žena gube posao i koje zbog već ostvarenih promjena u svojim porodicama (razvedene, napuštene od muževa ili partnera, ili nezavisne i sa malodobnom djecom), ostaju bez sredstava za izdržavanje i postaju problem sa kojim treba da se bavi država i njene institucije. Još uvijek, motivacija žena za zapošljavanje u mnogim slučajevima nije intrizična, već je rezultat pritisaka spolja.⁶¹ Pozicija pojedinaca i uticaj na odluke koji oni donose u vezi sa brakom i porodicom, u velikoj mjeri su determinisani ekonomskom i društvenom prinudom – odluke koje supružnici donose u vezi sa razvodom braka i obnavljanjem porodice zavise, na primjer, i od zaposlenja - da li rade u upravi privatnog preduzeća ili nemaju stalan posao.⁶² Socijalno-ekonomski faktori - produženo školovanje, kasniji ulazak u svijet rada, nezaposlenost i nesigurnost rada, nemogućnost usklađivanja porodičnih i radnih obaveza, uticali su na kasnije stupanje u brak mladih, povećanje razvoda braka, kao i manje stope fertiliteta. Takođe, tehnika ima sve veću ulogu kako na radnom mjestu, tako i u privatnom životu – zahvaljujući savremenim informacionim tehnologijama došlo je do preklapanja sfere rada i privatne sfere – sa jedne strane, one omogućavaju zaposlenim da lakše kombinuju porodične i radne obaveze⁶³, sa druge strane, tehnološke i druge inovacije koje se događaju u sferi rada zahtijevaju stalno učenje i usavršavanje, što nije kompatibilno s angažmanom u porodici.⁶⁴ Razvoj savremene globalne ekonomije, tehnološke promjene u radu, novi načini privređivanja, promjene organizacije rada, nezvjesnost zaposlenja i nesigurnost radnih mjesta, imaju negativne posljedice na brak i porodicu – otežavaju osamostaljivanje mladih, zasnivanje novih porodica, ali i održanje postojećih.

⁶⁰ Udio zaposlenih žena u dobi od 25 do 54 godine u Evropskoj Uniji sedamdesetih godina prošlog vijeka iznosio je 40%, da bi se ovaj udio zaposlenih žena u ovom dobnom kontingentu povećao na 60% u 1999. godini. Puljiz, V., *Obiteljska politika*, u: Puljiz, V. i dr, *Socijalna politika: povijest, sustav, pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 325.

⁶¹ Garhammer, M., *Familiale und gesellschaftliche Arbeitsteilung – ein europäischer Vergleich*. Zeitschrift für Familienforschung, 9 (1), 1997.

⁶² Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 10.

⁶³ Šijaković, I., *Šarm srednje klase*, Prometej, Beograd, 1999, str. 125.

⁶⁴ Puljiz, V. i dr., *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 338.

Kako bi se razumio uticaj demografskih promjena na transformaciju porodice, mora se imati u vidu kompleksan društveni-ekonomski i demografski razvitak određene države (regiona). Dejstvo demografskih faktora (natalitet i fertilitet, mortalitet, starost stanovništva, učestalost celibata i porast razvoda brakova) često se prenaglašava u tumačenju savremene transformacije porodice. Međutim, njihovo dejstvo se ne može zaobići, jer pojava niskog nataliteta i fertiliteta i njihovo odlaganje za kasniju životnu dob, ima efekte na ulaženje u brak, dužinu prokreativnog perioda i uspostavljanje emocionalne stabilnosti među supružnicima. Na drugoj strani, smanjenje mortaliteta i produžavanje životnog vijeka stanovništva, utiče na obrasce sklapanja braka, razvode i ponovne uzastopne bračne i kohabitacione veze tokom života pojedinaca. Sve ove demografske promjene moraju se posmatrati u svjetlu dva nova porodična fenomena: porasta celibata i razvoda brakova. Jedan od najznačajnijih trendova koji se odrazio na porodične obrasce u većini industrijalizovanih društava jeste povećanje stope razvoda. U većini evropskih zemalja, sa smanjenjem stope sklopljenih brakova dolazi do povećanja broja razvedenih u odnosu na broj sklopljenih brakova. Razvod braka se u pojedinačnim zemljama Evrope javlja u različitoj mjeri: na jugu nivo je relativno nizak i obuhvata između 10 i 20% brakova, dok je na sjeveru nivo između 40 i 45% bračnih zajednica.⁶⁵ Takođe, u savremenom društvu uočava se povećanje broja onih koji se trajno opredjeljuju da žive sami (celibat), kao i onih koji ne žele da imaju djecu. Obrazovanje, zapošljavanje, karijera, kontracepcija, individualni životni ciljevi, težnje i (klasno uslovljeni) sistem vrijednosti, opadanje državne podrške porodici, povećavaju vjerovatnoću, ne samo biološkog, već i voljnog steriliteta (sociološki sterilitet, childlessness).⁶⁶ Udio završenog celibata jasan je pokazatelj pada popularnosti braka kao institucije.

Kada se govori o budućnosti porodice, mora se imati u vidu odnos društva prema porodici u savremenim tokovima transformacije i društva i porodice. Porodica za pojedinca i sve njene članove, kao i društvenu zajednicu u cjelini ostaje i dalje prioritarna i značajna funkcija i zajednica, ali sve ove promjene zahtijevaju radikalnu transformaciju u odnosu države, društva prema porodici (sistematske, dugoročne i neposredno na porodicu orijentisane društvene politike – porodične politike) i drugačiju vrstu odnosa svih članova porodice prema održanju porodične grupe i njenom razvoju.

⁶⁵ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 187.

⁶⁶ *Celibat*, M. Bobić, *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 55.

Zaključak

Oslanjajući se na najnovija saznanja o kretanjima i promjenama u sferi porodičnog života, nastojali smo da rasvijetlimo fenomen porodične transformacije iz različitih uglova, praveći zahvat u dubinu i širinu ove promjene, istovremeno otvarajući nova pitanja za istraživanje i diskusiju i dajući doprinos boljem razumijevanju procesa i promjena u savremenoj porodici, a što bi trebalo da predstavlja osnovu za dalje istraživanje.

Transformacija porodice ne znači propadanje, nestajanje porodice kao društvene grupe - bez obzira na raznolikost partnerskih i porodičnih oblika u savremenom društvu, veze partnera su univerzalne, kao i oblici zajedničkog života, intimnosti, seksualnosti i emocionalnih veza, sve više ljudi preferira neformalne veze u kojima se rađa sve veći broj djece, stope ponovnog stupanja u brak rastu, i dalje postoji želja da se sa nekim živi u paru. Nesumnjivo, u savremenom društvu izmijenjen je sadržaj braka (od institucije ka labavom partnerstvu) i sadržaj porodice (pomjeranje težišta sa roditeljstva na partnerstvo), a rezultat toga jeste diverzifikacija životnih stilova (partnerskih i porodičnih). Međutim, porodica kao društvena grupa i institucija nije izgubila smisao svojih funkcija i dužnosti. Težnja ka stvaranju partnerskih odnosa (pravno sankcionisanih ili vanbračnih) i težnja ka ostvarenju roditeljstva (porodica) i dalje su prisutni kod pojedinaca. Iako su potresi i promjene u bračnoj dijadi uticali na promjene u porodici, ova društvena grupa i dalje ima značajnu ulogu za većinu pojedinaca, više kao resurs (rodbinska solidarnost, podrška i pomoć), a manje kao utočište.

Sve veća raznolikost porodičnih oblika oslikava jednu novu stvarnost samostalnih izbora i sve veće tolerancije, pa ni porodica više ne mora biti nužno nuklearna porodica. Ali ovo ne znači da nuklearni oblik porodice upotpunosti iščezava, on nesumnjivo postaje manje popularan. U razvijenijim društvima sve više se prihvataju novi oblici partnerskih i porodičnih oblika, i stvaraju se zakonske osnove koje prate ove promjene (na primjer, regulisanje prava i obaveza partnera koji žive u vanbračnoj zajednici, legalizacija istopolnih brakova i sl.). Brak nije više institucija koja ustanovljuje vezu između partnera, i sve manji broj ljudi opredjeljuje se za brak, ali partnerski odnosi i dalje se uspostavljaju, i dobijaju novi smisao za aktere (kohabitacija, „rimeridž“ aranžmani i sl.).

Bez obzira na slabljenje dominacije obrasca nuklearne porodice u savremenom društvu i ispoljavanju različitih partnerskih i porodičnih oblika, neosnovano je pretpostaviti *koji će* ili *da li će* neki od ovih oblika biti dominantan i prihvaćen kao najbolji.

S obzirom da je porodica u savremenom društvu postala istovremeno dio privatne i javne sfere, i da ova društvena grupa ima i dalje značaj za svoje članove, neophodno je da se društvena načela i gledišta prilagode novim oblicima

partnerskih odnosa i porodice. Ovim radom pokušali smo doprinijeti savremenom gledanju na porodicu (oblike porodice), sagledavanju stvarnosti u kojoj se stvaraju – nastaju, nestaju i iznova nastaju oblici partnerskih i porodičnih odnosa, kao i pravaca moguće dopune (i promjene) osnovnog teorijskog koncepta (pojmovnog diskursa) porodice, s obzirom na sve promjene koje su nastale u središtu porodice, njenim funkcijama, strukturi, odnosima među njenim članovima, te odnosu pojedinaca prema porodici kao društvenoj grupi. Teorijski diskurs o transformaciji porodice treba se voditi u pravcu razmišljanja o porodici u množini, koja sve više potiskuje nuklearnu porodicu kao klasični teorijski model i empirijski indikator u odnosu na koji su se procjenjivali i vrijednosno određivali svi drugi oblici porodičnih odnosa. Istraživačku pažnju treba skrenuti na to da porodični odnosi uvijek uključuju odnos roditelj – dijete (bez obzira na formu u kojoj se ti odnosi uspostavljaju/ispoljavaju), te iz drugačije perspektive sagledati porodičnu stvarnost u savremenom društvu, stvarajući podsticaj za razmišljanje o budućem toku razvojnih promjena porodice ili, bolje rečeno, otvarajući pitanje u kom pravcu će se ove promjene dalje odvijati.

Literatura

1. Bauman, Z., *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009.
2. Beck, U., Beck-Gernsheim, E., *The Normal Chaos of Love*, Polity Press, Cambridge.
3. Bek, U., *Rizično društvo – U susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd, 2001.
4. Berberović, LJ. i dr., *Odnosi među polovima i roditeljstvo*, Izdavačko preduzeće Svjetlost, Sarajevo, 1987.
5. Blagojević, M., *Roditeljstvo i fertilitet – Srbija devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1997.
6. Bobić, M., *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd, 2007.
7. Bobić, M., *Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima*, Stanovništvo, 1 - 4, XLI.
8. Boh, K. et al., *Changing Patterns of European Family Life*, Routledge, London, 1989.
9. Giddens, A., *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Stanford University Press, Stanford, 1992.
10. Giddens, A., *In defence of Sociology*, Polity Press, Cambridge.
11. Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005.

12. Gidens, E., *Odbegli svet – Kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.
13. Grebo, Z., *Čovjek, rađanje i društvo: socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH*, Izdavačko preduzeće Svjetlost, Sarajevo, 1975.
14. Delphy, C., Leonard, D., *Familiar exploitation, A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Polity Press, Cambridge, 1992.
15. Dokmanović, M., *Žene i ekonomske promene 2000 – 2005*, Ženski centar za demokratiju i ljudska prava, Subotica, 2006.
16. Erlich, V., *Porodica u transformaciji – studija o tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964.
17. Euro-Barometer 39.0, *European Community Policies, and Family Life*, Commission of the European Communities, ICPSR, 1993.
18. European Commission, *Forum Special. 5 years of Social Policy*, Luxembourg, 1999.
19. Haralambos, M., Holborn, M., *Sociologija – Teme i perspektive*, I dio, Golden marketing, Zagreb, 2002.
20. Haton, V., Gidens, E., *Na ivici: živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd, 2003.
21. Jagger, G., Wright, C., *Changing family values*, Routledge, London, 1999.
22. Kandido-Jakšić, M., *Polnost i politika*, Beogradski krug – biblioteka Krug, Beograd, 2001.
23. Leutar, Z., *Žena između svijeta rada i obitelji*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.
24. Mimica, A., Bogdanović, M. (ur.), *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
25. Milić, A. (prir.), *Rađanje moderne porodice*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.
26. Milić, A., *Žene u visokim tehnologijama – pogled iznutra na odnose moći*, Sociologija, br. 1, Beograd, 1992, str. 1 – 33.
27. Milić, A., *Žene, politika i porodica*, Institut za političke studije, Beograd, 1994.
28. Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.
29. Milić, A., Tomanović, S., *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj analizi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009.
30. Milić, A. i dr., *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2010.
31. Mladenović, M., *Porodica i porodični odnosi*, Rad, Beograd, 1963.

32. Mladenović, M., *Osnovi sociologije porodice*, Savremena administracija, Beograd, 1987.
33. Mršević, Z.: *Istopolne zajednice i deca*, Stanovništvo, broj 1, godina 2009. pdf
34. Papić, Ž., *Polnost i kultura*, Prosveta, Beograd, 1989.
35. Petrović, M., *Uticaj demografskih promena na evropsku porodicu*, ISP, Beograd, 2000.
36. Puljiz, V. i dr., *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.
37. Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009.
38. Tomanović, S., Petrović, M., *Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja*, u: Tomanović, S. (ur.), *Društvo u previranju*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
39. Tripković, G., *Tragom porodice*, Novi Sad, 2005.
40. Vilić, D., *Savremeni procesi i promjene – posljedice i reakcije*, Kasper, Banja Luka, 2009.
41. Vilić, N., Vilić, D., *Biotehnologija – nada i moguća prijetnja*, Časopis za humanističke i društvene nauke Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci Radovi, 2007, broj. 10, str. 227 – 245.
42. Walby, S., *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, Oxford, 1990.
43. UNICEF, *Women in Transition: A Summary*, The Monee Project, Regional Monitoring Report Summary, No. 6, Firenze, 1999.
44. Šijaković, I., *Šarm srednje klase*, Prometej, Beograd, 1999.
45. Šijaković, I., *Kuda ide savremena porodica*, 26/02/2008, <http://www.sijakovic.com/02/kuda-ide-savremena-porodica/> [21/10/2011]
46. Šijaković, I., Vilić, D., *Sociologija savremenog društva*, Ekonomski fakultet, Banja Luka, 2010.